

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Мондошов Ш.Н.

**МУГАЛИМДЕРДИН КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН
 ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН НЕГИЗИНДЕ КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Мондошов Ш.Н.

**ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НА
 ОСНОВЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ**

Sh.N. Mondoshov

**FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A TEACHER BASED ON
 PHRASEOLOGISMS**

УДК: 81^373.37.011.31-051

Бул макалада болочок кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда фразеологизмдердин мааниси каралды.

Негизги сөздөр: окутуу, мугалим, компетенттүүлүк, ишмердүүлүк, фразеологизмдер, кеп өстүрүү.

В данной статье рассмотрены значение фразеологизмов в формировании компетенции будущих учителей кыргызского языка и литературы.

Ключевые слова: обучение, учитель, компетентность, фразеологизмы.

In this article is considered meaning of the phraseological units in formation of competence of future teachers of the kyrgyz language and literature.

Key words: training, teacher, competences be idioms.

Бүгүнкү ааламдашунун шартында байкуш мектеп мугалимдеринин абалы кантти экен деген маселе ар убак оюмду онго, санаамды санга бөлүп келет. Замандын өнүккөн технологияларынын тушунда туруштук берип, алга карай умтулуп, өзгөрүүгө аракеттенип жаткан тармактардын бири-**билим берүү системасы**. Биздин билим берүү тармагыбыз кандайча өнүгүп жаткандыгы, кандай кадрларды даярдагандыгы учурдун негизги талабы болуп саналат.

Айтайын дегеним, совет доорунан бери кыргыз тили, адабияты мугалимдери даярдалып, алардын билим-тажрыйбалары атайын институттарда, керек болсо, 3-5 жылда өркүндөтүлүп жатат. Азыркы учурда да окутуунун инновацияланышы (жаңылынышы) активдүү колго алынып, колдон келгени да, келбегени да профессор А.Муратов айткандай интерактивдүү усулдарды пайдаланып, ылайыгы келсе да, келбесе да «модага» айландырып, театрда кол чапкандардай шатыра-шатман өтүп калышты. Албетте, мен муну менен бул «модага» айланган сабактарды чанып, жокко чыгарайын деген оюм жок, кеп башкада, ошол сабактарды өтүп жаткан мугалимдердин билим сапаты талапка жооп береби, мектеп окуучуларынын алган билимдери, билгичтик

менен көндүмдөрү натыйжа бердиби, бул айтылган максат-милдеттер - учурдун эң көйгөйлүү талабы. Бүгүнкү замандын мугалими кандай болууга тийиш, кеп ушунда! Буга жооп катары айылдык мугалим, эл агартуунун мыктысы Н.Мурзаевдин сөзүн мисал келтирейин: «А чыныгы мугалим-акылына сезимин, билимине мээримин, убактысына өмүрүн, ишине көңүлүн, бактысына жүрөгүн кошуп балдарга арнаган асыл инсан» [1;142]. Биз ушундай мугалимдерди канткенде даярдай алабыз, эмесе, кеп оролу ушунда болсун.

Ырас, окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин окуу программаларында фразеологизмдер 6-жана 11-класстарда берилген. Бирок фразеологизмдерди мектеп окуучуларына талаптагыдай окутуу жагы жетишерлик деңгээлде эмес. Анткени окуу куралдарынын республиканын мектептерине толук жетпегендиги, ошондой эле кыргыз тили жана адабияты адистиги боюнча даярдалып жаткан жогорку окуу жайлардын студенттери тил илиминин бул тармагынан кеңири билим алышпай жаткандыгы да ойлонтпой койбойт. Мунун төмөнкүдөй себептери бар экендигин белгилесек болот: биринчиден, студенттер үчүн фразеологиядан кенен маалымат берүүчү атайын китептин жоктугу; А. Акунованын «Кыргыз тилинин фразеологиясын ЖОЖдо окутуунун методикасы» да (2008) жетишпейт. Экинчиден, ЖОЖдор үчүн кыргыз тилинен түзүлгөн программаларда фразеологизмдерди окутууга бөлүнгөн сааттардын санынын аздыгы (4 сааттан ашпайт).

Демек, мектеп окуучуларына билим берүүчү болочок кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин бул тема боюнча түшүнүктөрүнүн талапка жооп бербестиги ачык көрүнүп турат. Ошондуктан бүгүнкү күндө фразеологизмдерди тереңдетип окутуу максатын көздөп, кыргыз тили жана адабияты адистигине ээ болуучу студенттерге бул предмет боюнча атайын кошумча сабак өтүүнү сунуштайбыз. Чындыгында, болочок кесип ээлерин даярдап жаткан филологиялык факультеттерде фразеологизмдер

боюнча адистештирүү жана тандоо курстарын өтүү зарыл.

Ушул багытта ОГПИнин кыргыз тили жана адабияты адистигинин студенттерине 2014-жылдан тартып 36 саат көлөмүндө атайын курс жана атайын семинар сабагы өтүлүүдө. Эгер фразеологизмдер окутулса, анда кандай максаттар коюлат да, эмнеге жетишебиз? деген суроо туулат. Буга жетишүү үчүн биз төмөндө лекциялык сабакты сунуштайбыз. Ал «Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери» деп аталат.

Бүгүнкү сабагыбыз лекция формасында болот. Бардыгыңарды тынчтанып, көңүл коюп угууга чакырамын. Темабыз кыйла татаал жана керектүү. Бүгүн фразеологизмдердин жеке өзүлөрүнө мүнөздүү болгон белгилерин аныктап, тактайбыз. Фразеологизмдер силерге тааныш. Ал боюнча мектепте да өтүп, зарылдыгына жараша айрым сабактарда аларга кайрылып келгенбиз.

Кеп ишмердүүлүгүндө даяр материал катары колдонулуп, кепке тактыкты, элестүүлүктү берип турган туруктуу сөз айкаштары да бар. Туруктуу сөз айкашынын өзүнчө бир өзгөчө тобу фразеологизмдер деп аталат.

Туруктуу сөз айкаштарынын өзгөчө тобу, кеп байлыгы катары фразеологизмдердин өзүнө мүнөздүү белгилери бар.

Анда ал белгилердин ар бирине кыскача токтолуп, мисалдарды келтирели. Фразеологизмдер **сүйлөшүүдө дайыма даяр түрүндө колдонулат**. Бул белги башка туруктуу сөз айкаштарына да мүнөздүү болуп саналат. Мисалы, татаал сөздөр (аталыштар): ит мурун, ала бакан; татаал терминдер: коммуникативдик компетенция, өндүрүш каражаттары, илимий-техникалык база; жер-суу аттары: Чоң-Сары-Ой, Кожо-Бакырган-Сай, Чоң-Алай ж.б.

Бул сыяктуу татаал сөздөр да дайыма туруктуу айкалышта болуп, кеп ишмердүүлүгүндө ошол даяр түрүндө колдонулат.

Бирок туруктуу татаал сөз айкаштары менен фразеологизмдердин ортосундагы бул жалпылык, даяр түрүндө колдонулушу аларды туруктуу сөз айкаштарынын бирдей тобуна кошууга негиз болбойт. Анткени туруктуу сөз айкаштары:

– жөнөкөй сөз сыяктуу эле кепте колдонулат, алардын мааниси түз мааниде берилет.

– аларды кепте башка сөз же сөз айкаштары менен алмаштырууга болбойт, анткени маани толугу менен бузулат;

– туруктуу сөз айкаштарынын мааниси ага катышкан сөздөрдүн лексикалык маанилери менен байланышта болот.

Ал эми фразеологизмдер деп аталган туруктуу сөз айкаштары:

– кепте өтмө мааниде колдонулат;

– кеп процессинде аларды башка сөз же сөз айкашы менен алмаштырууга болот;

– башка туруктуу сөз айкаштарын кепте колдонууда аларды өзгөртүүгө болбойт, ал эми фразеологизмдерди өзгөртүп (сөз кошуп, сөз

кемитип) колдонууга болот. Мисалы, жүрөгүнүн суусун алуу - жүрөгүнүн сары суусун алуу; өпкөсүн чабуу - өпкө-жүрөгүн чабуу, терисин сыйруу-терисин тескери сыйруу ж.б.

Фразеологизмдер **милдеттүү түрдө эки же андан ашык маани берген** сөздөрдүн өз ара айкалышкан биримдиги аркылуу түзүлөт.

Эгерде туруктуу сөз айкаштарынын башка түрлөрү көбүнчө 2 же 3 сөздөн турса, фразеологизмдердин айрымдары 7-8 компоненттен(сөздөн) турушу мүмкүн. Мисал келтирем:

Эки компоненттен турган: ак жүрөк, оозу ачык, таш боор, жүрөгү түшүү, жону жука, колу ачык, эшек такалоо ж.б.

Үч компоненттен турган: күлү дөдө болбогон, көлөкөсүнө ит жатпаган, жыландын куйругун басуу, жумурткадан кыр издөө ж.б.

Алты компоненттен турган: оту менен кирип, күлү менен чыгуу; кыздуу жерде кыякчы, кымыздуу жерде аякчы; жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген ж.б.

Жети-сегиз компоненттен турган: бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу; тирүү болсок бир дөңдө, өлүү болсок бир чуңкурда; ай дээр ажо, кой дээр кожо жок; оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу;

(Студенттер бул сыяктуу мисалдарды дептерлерине жазып алышып, маанилерин чечмелешет).

Фразеологизмдердин кийинки белгиси алардын **бир түшүнүктү, бир маанини бериши** болуп саналат. Силер фразеологизмдерди өз кебиңерде колдонуу үчүн алардын билдирген маанисин талдап түшүнүшүңөр керек. Ошондо гана аларды өз сөзүңөрдө колдоно аласыңар. Эгерде фразеологизмдердин маанисин толук билбесенер, башкалардын сүйлөгөн сөзүн түшүнбөй каласыңар. Мисалы, силерге бирөөлөр акча же башка буюм карыз дейли. Силер аны сурап барсаңар «карызыңды таш бака талга чыгып, тезек гүлдөгөндө берем» деп жооп берди. Албетте, силер дароо түшүнбөйсүңөр. Бирок жакшылап ойлонуп көрсөңөр, таш бака эч качан талга чыга албайт, ал эми тезек эч качан гүлдөбөйт. Демек, алган адам карызыңарды жакында бербейт. Аталган фразеологизм «төөнүн куйругу жерге тийгенде» деген фразеологизм менен маанилеш болуп, «эч качан болбойт» деген маанини туюндурат.

Фразеологизмдерге мүнөздүү болгон эң негизги белгилердин бири – алардын **образдуулугу, элестүүлүгү**. Фразеологизмдер бир маани, бир түшүнүктү билдирет деп айттык. Бирок алар өзүлөрү билдирген маанини кадимки сөз же сөз айкашы сыяктуу жөн гана билдирбейт. Аларда образдуулук, элестүүлүк болот. Мисалы, чоң, олбурлуу, сөөк-сактуу, колу-буту тартайган адамдарга карата «колу Кокондо, буту Букарда» деп коюшат. Мында образдуулук ачык көрүнөт. Элестетип көргүлө, колу Кокондо болсо, буту Букарада жүргөн адамды.

Абдан эпчил, бардыгын жайгаштырган, бардык жерде жол таап кеткен адамдарга карата «биттин

ичегисине кан куйган» деген фразеологизм колдонулат. Эми элестетип көргүлө, битти кармап, анын ичегисин таап, ага кан куюп жаткан адамды.

Жөнөкөй салыштырууларга көңүл буралы.

Мен корктум – менин жүрөгүм түштү;

Мен кубандым – менин төбөм көккө жетти;

Мен аядым – менин боорум ооруду;

Мен каалабайм – менин көрөйүн деген көзүм жок;

Мен кайгырдым – менин сай-сөөгүм сыздады.

Кайсы сүйлөмдөрдө ой, түшүнүк элестүү, таасирдүү берилгендигине көңүл бургула.

Мына ушул белгилерине улай эле фразеологизмдер **өтмө мааниде колдонула тургандыгын** да тактап, билип алгыла. Жогорку мисалда «жүрөгүм түштү» деген фразеологизмди колдондук. Чындыгында жүрөк түшпөйт. Ал буюм эмес, ал – адамдын негизги органы. Адам корккондо жүрөгү дүкүлдөп, түшүп кетчүдөй болуп, тез-тез согот. Ошол абал өтмө мааниде колдонулуп, жөн гана коркуу сезимин билдирбестен, абдан же өтө катуу корккондукту билдирип калган.

Фразеологизмдер кептик бирдик, көркөм каражат катары ар бир элдин, улуттун жашоо-шартына, кулк-мүнөзүнө, салт-санаасына жараша пайда болуп, тилде, кепте колдонулат. Ошондуктан алар белгилүү бир тилдин лексикалык (сөз) байлыгы сыяктуу эле көркөм байлыгы болуп саналат. Ушундан улам көпчүлүк фразеологизмдер **башка тилдерге сөзмө-сөз которулбайт**. Көркөм чыгармаларды которууда аларды көбүнчө бир сөз менен беришет.

Фразеологизмдердин пайда болуусу, келип чыгуусу боюнча да бир катар мисалдарды сабакта келтирүү ары пайдалуу, ары кызыктуу деп ойлойбуз. Профессор Р.Эгембердиевдин фразеологизмдердин пайда болушу тууралуу жазгандарын сабак-лекцияда колдонууну сунуш кылабыз.

Алардын айрымдарын мисалга келтирели.

Кулагынан күн көрүнгөн. Бул фразеологизм негизинен адамдарга, айрыкча, тестиер балдарга карата көп колдонулат да *арык*, *арыктаган* деген маанини билдирет. Ооруга чалдыгып же тамак-аштан өксүп жүргөндөрдүн эти качып, арыктайт. Арыктаганда анын кулак калканы да жукарып калаарын кексе адамдар байкашкан. Ошондой учурларда жукарган кулактын тушунан күн жакты караганда кулактын калканычы бир аз жука тартып, жарык өткөргөнсүп, жукарганы кадимкидей байкалып турат. Турмуштук бай тажрыйбасы бар адамдар арыктагандарды көргөндө *кулагынан күн көрүнүп калыптыр* деп, ары аңо сезими менен ушинтип айтып калгандарын көп эле кулак чалат. Демек, «кулагынан күн көрүнгөн» деген фразеологизм өзүнүн тутумунда турган лексикалык маанилеринин экспрессивдүүлүк сапаты күчөп, элестүүлүгү ачылып отуруп, образдуулукка ээ болуп, фразеологизмге айланган.

Ажыдаардын куйругун басуу. Мунун мааниси зор коркунучка кокустан кабылууну туюндурат.

Кийинки мезгилде бул фразеологизм иш боюнча бирөөгө (көбүнчө бийлиги жогору турган адамга) көз каранды болгон киши өзүн бийлеген адамдардын же жетекчинин көңүлүнө жакпаган иш жасап, анын каарына кабылып, кооптуу абалда калганын туюндуруу үчүн колдонулат. Мунун келип чыгышы жөнүндө илик жүргүзгөнүбүздө, ал ажыдаардын эмес, жыландын куйругун басып алуу дегенге барып такалат. Чынында ажыдаар деген жаныбар азыр турмушта жолукпаса да, ал аябай чоң жаныбар экендиги жомоктордо айтылып жүрөт. Демек, андай чоң жаныбардын куйругун адам байкабай басып алуусу мүмкүн эмес. Ал эми жыландын куйругун байкабай басып алуу чындык. Бул туюнтма, ажыдаардын куйругун басып алуу деп маанини күчөтүү үчүн колдонулган болсо керек. (Бул фразеологизмдин келип чыгышы жөнүндө «жыландын куйругун басып алуу» деген мисалда толугураак берилет.)

Сунуш кылынган лекциянын тексти кыйла кеңейтилип берилди. Бир сабакта анын баарын айтып берүү мүмкүн эмес. Биз ага карабастан студенттер берилген мазмундан өзүлөрү керектүү деген материалдарды тандап алуусуна мүмкүнчүлүк түзүү максатын көздөдүк.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизмдердин пайда болушу тилдик-лингвистикалык зарылдыктан эмес, кептик зарылдыктан, сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун так, таасын жана образдуу болушун камсыз кылуу зарылдыгынан келип чыккан. Ошондуктан фразеологизмдерди студенттер менен орто мектептерде окутуу, сүйлөшүү аркылуу кеп ишмердүүлүгүн, окуучулардын коммуникативдик компетенцияларын өркүндөтүүгө багытталышы зарыл деген тыянак чыгарылат. Кыргыз тили мугалими фразеологизмдерди окутууга жөнөкөй сөздү, сөз айкашын үйрөткөндөй мамиле жасап, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир жана бардык сабактарда окуучулардын фразеологиялык байлыктарын байытууга, фразеологиялык сөздүк менен иштөөгө көнүктүрүү маселесине көңүл буруусу керек. Анткени фразеологизмдер башка рухий байлыктар сыяктуу эле улуттук байлык, улуттук дөөлөт болуп эсептелет.

Ошондуктан фразеологизмдер студенттер менен окуучулардын кеп маданиятын жакшыртуунун эң мыкты каражаты катары да үйрөтүү талабы коюлат. Эртең мектепке барып иштей турган болочок мугалимдердин кеби, айтар сөзү так, нускалуу болууга тийиш.

Адабияттар:

1. Н.Мурзаев. Алптардын айтышы. – Б: 2014.
2. Ж.Чыманов. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана методикасы. – Б: 2009.
3. Ш.Мондошов. Орто мектепте фразеологизмдерди окутуунун технологиялары. – Б: 2015
4. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б: 2006.

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Ж.